

«QISASI RABG‘UZIY»NING QO‘LYOZMA VA NASHRIY NUSXALARIDA FOLKLOR NAMUNALARINING O‘RNI

Zilola Shukurova,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘qituvchisi
zilolashukurova7616@mail.ru

Abstract: *Nasiriddin Rabguziy is the author of the historically and literarily significant work created in XIV century in ancient Khorezm. In his book “The Tales of Rabguziy” (“Qissasi Rabguziy”) depicted the life of the humankind and the fate of the society, and how mutual relationship between these two aspects determines the future of the nation and its ethic values.*

This book contains many charming tales passed down from mouth to mouth; affectionate poetic verses; humorous stories and fables; valuable proverbs, all of which captivates scholars’ attention in studying the ancient life of Rabguziy era.

Futhermore, there are more than hundred copies of “Qissasi Rabguziy” kept in the Turkey’s State Library; some copies in Britain’s museums; more than forty copies in Kazakhstan’s State Libraries as well as in Uzbekistan’s State Archives and Libraries.

Key words: *tales of ancient societies, manuscripts, messenger, historically significant work*

Kirish

Ma’lumki, Nosiruddin Rabg‘uziy «Qisasi Rabg‘uziy» asarini yozish bilan adabiyotimiz tarixida badiiy nasrning ilk va nodir namunasini yaratdi. Bu asar tuzilishi jihatidan ham, mazmuni, g‘oyaviy yo‘nalishi, obrazlar tizimi, badiiy nafosati, turli adabiy janrlar, poetik unsurlarning qorishib kelishi nuqtai nazaridan ham o‘ziga xos manbadir. Mazkur yodgorlik mavzu nuqtai nazari-dan boshqa shu silsiladagi asarlardan farq qiladi. Unda adib diniy syujet, voqea-hodisalarni aynan keltirmay, ularni o‘z ijodiy niyati, ijtimoiy-ma’rifiy ideali bilan chambarchas bog‘liq holda tas-

virlaydi. Inson umri, jamiyat taqdiri va ularning bir-biri bilan uzviy bog‘liqli-gi hayotiy voqealar tasviri yordamida ochib beriladi. Demak, bu kitob turkum syujetli badiiy ijod namunalariga yaqin turar ekan.

XIV asrda Xorazmning Rabo-to‘g‘uzida yashagan Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziyning shaxsi, u yashagan joy haqida izlanish olib bo-rayotgan olimlar To‘qbug‘a beklik qilgan qal’a – Raboto‘g‘uz hozirgi davr yod-gorliklari ro‘yxatida To‘qqal’a nomi bilan qayd etilib, u hozirgi Qoraqalpog‘iston Respublikasi Nukus tumanida joy-lashganligini [Zohidov P., 2002: 2;

Abdushukurov B., 2015: 9] aniqlashdi. Shuningdek, adib hayoti va uning yagona merosini tadqiq etish, undagi qissa, hikoya, rivoyat, she'riy janrlar, latifa, hikmat kabilarning asarda tutgan o'rnini tahlil qilishda ilmiy xulosalar ham berilyaptiki, u ham Rabg'uziy ijodini o'rganish bugungi kunda ham dolzarbligicha qolayotganligini isbotlaydi.

O'z davrining bilimdoni bo'lgan Nosiruddin Rabg'uziy «Qisasi Rabg'uziy» asarini yozishda diniy manbalarni o'rganish bilan birga og'zaki ijod ta'sirida yuzaga kelgan yozma adabiyot namunalaridan ham foydalangan. O'ziga xos kompozitsion tuzilishga ega bo'lgan «XIV asrdagi o'zbek badiiy adabiyotining saviyasi, darajasi va kuchini ko'rsatib beruvchi» [Rasulev X., 1986: 30.] «Qisasi Rabg'uziy» «hijriy 710 yilning Hut (milodiy 1310–1311 yil 21 fevral – 21 mart) oyida» [Rabg'uziy, 1990: 7] yozib tugallangan.

«Qisasi Rabg'uziy» ilm ahli nigohida

«Qisasi Rabg'uziy» asariga qiziqish barcha davrda ham omma e'tiborida bo'lgan. Keyingi yillarda asarni o'rganish bo'yicha bir qancha amaliy ishlar bajarildi. Xususan, I.Ostonaqulov o'zining «Qisas ar-Rabg'uziy» – adabiy asar» nomli tadqiqotida asar manbasini ikki turga: adabiy va tarixiy manbalarga bo'lib o'rganishni ma'qul ko'radi [Ostonaqulov I., 1993: 35] Biz ushbu fikrni ma'qullaymiz, biroq, o'rta asr adabiyoti haqida so'z ketganida «Qadimgi va o'rta asrlardagi yozma adabiyot xalq og'zaki ijodisiz rivojlanishi mumkin emasligini» [Kurbanioyov M., 2016: 69] to'g'ri ta'kidlagan tadqiqotchi M.Kurbanioyovning fikrlarini e'tirof etmaslikning ham iloji yo'q. Chunki xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanish har qanday badiiy asarni xalqning yuragiga kirib borishiga asos bo'lgan. Ana

shu ikki yondashuvni umumlashtirib, «Qisasi Rabg'uziy»ning shu kungacha mashhur bo'lishida «din – folklor – adabiyot» uchligining o'ri muhim degan xulosaga keldik. Aynan ana shu uchlikning yaxlitlashuvi asarning qariyb etti asrdan buyon kitobxonlarning qo'ldan qo'ymay o'qishlariga sabab bo'lgan.

Asar tarkibidagi qissalar o'rtasidagi umumiylik payg'ambarlarga xos sifatlar, ularning Alloh tomonidan yuborilgani, jamiyatda avj olgan zararli illatlardan insonlarni qaytargani hamda dinning ahamiyatini tushuntirgani «Qur'on» oyatlari, «Hadis»lardan olingan ibratli hikoyalar hamda xalq og'zaki ijodi namunalari asosida o'ziga xos uslubda ifodalanadi. Shuningdek, muallifning ifoda shakli ham muayyan badiiy-estetik tamoyillarga asoslanadi, ya'ni adib payg'ambarlarning hayot yo'lini tasvirlashdan avval ularning sifatleri va mo'jizalarini ertak va dostonlarda etakchi bo'lgan saj' usulidan foydalanadi. Badiiy adabiyotda «qo'llangan saj' esa o'z xarakteri jihatidan juda ham mukammal bo'lib, saj'langan har bir so'z u yoki bu shaxs sifatlarini ochib berishga xizmat qiladi» [Sarimsoqov B., 1978: 94]. Asar muqaddimasida payg'ambarlar faoliyati umumiy obzor tariqasida she'riy shaklda beriladi. Qissaning mazmuni, badiiyligini kuchaytirish, munozarali voqea-hodisalarga aniqlik kiritish maqsadida adib tasvir jarayonida bir janr ichida boshqasini keltirib, asarning ta'sirchanligini ta'minlaydi. Asarning folklor va yozma adabiyot munosabatini tekshirishda ana shu janrlarni tadqiq etish zarurdir. Zero, «adabiyotshunoslar folklorshunoslikda o'rganiladigan muhim jihatlaridan tarixiy-adabiy va nazariy muammolarni hal qilishda foydalanishi» [Medrish D.] qo'yilgan muammoning echimini topishda asos bo'ladi.

O'zbek badiiy nasri tarixi yuzasidan ilmiy maqola yozgan M.Abduvohidovning fikricha, «Qisasi Rabg'uziy»dagi har bir hikoya o'zicha mustaqil asardir. Alohida olib qaraganimizda har bir hikoya bizda original asardek taassurot qoldiradi. Shularni e'tiborga olib, Rabg'uziyning ushbu qissasini hikoyalar to'plami, deb atash mumkin» [Abdovohidova M., 1988: 36]. Bu fikr zohiran haqiqatga yaqin ko'rinsa-da, unga qo'shilib bo'lmaydi. Negaki, birinchidan, asar o'z nomi bilan «Rabg'uziy qissalari», hikoyalari emas. Ikkinchidan, «Qisasi Rabg'uziy» shunchaki qissalar to'plami ham emas. Asarning syujet va kompozitsiya jihatidan yaxlit ijodiy maqsad asosida yaratilgani, payg'ambarlar hayotiga doir qissalarning yagona mantiqqa bo'ysundirilgani, bir-birini to'ldirib kelishi fikrimizning isbotidir.

O'sha davr nuqtai nazaridan qaraganda «til jihatdan «Tafsir», «Xusrav va Shirin», «Nahj ul-farodis», «Siroj ul-qulub» obidalariga yaqin turuvchi «Qisasi Rabg'uziy» O'rta Osiyoda yashovchi turkiy xalqlar orasida «Qisas ul-anbiyo» nomi bilan mashhur bo'lgan» [Rabg'uziy, 1990: 6] va turli davrlarda bir necha nusxada ko'chirib kelingan. Hozirgi kunda asarning bir necha qo'lyozma nusxalari O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasi Asosiy fondi № R3042, №10252, №7397, №1834, №6227, №11537, №6346, №6685, №6122, №11202, №12701, №7022, №1624, №5687 inventar raqamlari bilan ro'yxatga olingan. «Qissasi Rabg'uziy»ning turli davlatlarda ko'plab nusxalari saqlanib, Turkiya davlat kutubxonasida yuzdan ortiq, Qozog'istonning Ostona shahridagi davlat kutubxonasida qirqdan ortiq qo'lyozma va toshbosma nusxalari mavjudligi aniqlangan [Aysu Ata, 1997: 21-22; Xaliullina A., 2002:

11]. So'nggi yillarda ham yurtimizda asarning qo'lyozma va toshbosma nusxalari nashr etildi [bilmadim]^{1*}. Akademik E.Fozilovning qayd etishi-cha, «XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida asar Toshkent, Qozon, Samarqand shaharlarida lito-grafik usulda bir necha marta nashr qilingan. Asarning nisbatan to'la matni ilk marta rus turkshunos olimi N.I.Ilminskiy tomonidan 1859 yili Qozon shahrida e'lon qilingan. Bu nashr keyinroq ko'chirilgan nusxaga asoslangan bo'lib, til jihatdan asl nusxadan ancha farq qiladi», [Rabg'uziy, 1990: 8] deb beriladi. Nusxalarning til jihatidan farqlanishi anchayin o'rinli va asosli. Biroq, masalaning yana boshqa bir tomoni ham borki, nusxalar aro o'zgarishlar asar tilining adib qalamidan uzoqlashishiga sabab bo'lgan. Biz E.Fozilovning fikriga qo'shimcha qilib aytgan bo'lar-dikki, yodgorlikning keyingi davrlarda ko'chirilgan nusxalarida faqat til emas, balki syujetida ham jiddiy o'zgarishlar yuz berib, asarda folklorlashish jarayoni kuzatila boshlagan. Natijada, «Qisasi Rabg'uziy» haqida ayrim olimlarning, xususan, tarix fanlari doktori I.Ostonaqulovning «1859–1916 yillarda Qozon va Toshkent shaharlarida bosilgan payg'ambarlar qissalarini Rabg'uziy nomiga nisbat berish to'g'ri emas. Ularni noma'lum avtor tomoni-

¹«Qisasi Rabg'uziy»ning birinchi qismi 2013 yil «Sharq» nashriyotida qaytadan chop etildi. U 191 bet hajmida bo'lib, R.Zaripova, N.Sa'dullaeva tomonidan tayanch manbaga asoslangan Toshkent nashri matni o'zgartirishlarsiz hozirgi o'zbek adabiy tilida tabdil qilingan; Qissaning Samarqand toshbosma nusxasi 2009 yil «Mumtoz so'z» nashriyotida filologiya fanlari doktori B. Abdushukurov tomonidan hozirgi o'zbek adabiy tilida nashr etilgan. U 207 betdan iborat bo'lib, matndagi lavhalarining ba'zilarini tushirilgan.

dan ishlangan «Qisas ul-anbiyo turkiy» deb atagan ma'qul» [Ostanaqulov I., 1993: 18], degan xulosa chiqarishigacha olib keldi. Shu sababli, biz olim I.Ostanaqulovning xulosasi nechog'lik haqiqatga yaqinligi va asar nusxalarining Rabg'uziy uslubidan uzoqlashish sababini topish maqsadida asarning ikki nashrini qiyosiy-tarixiy aspektda tekshirishga harakat qilamiz.

1. XV asrda ko'chirilgan va Britaniya muzeyida saqlanayotgan nusxaning mashhur matnshunos K.Gronbek tomonidan 1948 yilda Kopengagenda nashr qilingan faksimilesi [Rabg'uziy, 1990: 8] asosida 1990–1991 yillarda Toshkentda «Yozuvchi» nashriyotida akademik E.Fozilov, filologiya fanlari nomzodi A.Yunusov, H.Dadaboev, Yu.Shokirovlar tomonidan ikki jild holda nashr qilingan Toshkent nashri.

2. Samarqand toshbosma nusxasi. Titul sahifasida «Turkiy «Qisas ul-anbiyo» Lirayxon binti Sharif» (ya'ni Sharif qizi Rayhon) deb yozilgan. U kitobning egasi. Kitobning birinchi betida «Ba say' va ehtimomi Eshon Solihxo'ja Tohir kotib Buxoroi Sharif dar viloyati Samarqand» deb kitobning ko'chirilgan joyi va ko'tibning nomi ko'rsatilgan. Shuningdek, arab alifbosida «Fil matbaa Demurov» deb hamda varaqning pastki hoshiyasida kirill harflari bilan «Dozvoleno senzuroy Sankt-Peterburg 17 dekabrya 1904 goda. Tipo lit R.I.Demurova v Samarkande» deb nashriyot nomi berilgan 528 betdan iborat [Qissas ul-anbiyo, 1904]¹. Samarqand toshbosmasini tadqiqot ob'ekti sifatida tanlashimizga sabab hozirgi kunda Respublikamizda mavjud kutubxonalarning qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan asar nusxalarining ko'pchiligi XVIII–XIX asrlarda

ko'chirilgan namunalardir. Ushbu nashr ham bu nusxalar bilan kompozitsiyasi, tili, syujetiga ko'ra yaqin. Shu sababli ana shu ikki nusxani qiyoslab, keyingi davrlarda ko'chirilgan qissa namunalarining nima sababdan adib qalamidan uzoqlashganligini uch aspektda o'rganamiz:

Mavjud hikoyalarning syujetidagi o'zgarishlar.

«Qisasi Rabg'uziy»ning qo'lyozmalarida eng ko'p uchraydigan holatlardan biri mavjud syujetlarning kengayish holatidir. Bunda kotiblar mavjud qissani ko'chirish asnosida, albatta, ularga ijodkorlik nuqtai nazaridan yondashganlar, voqealarni kengaytirib, badiylashtirib, xalq og'zaki ijodi namunalari bilan to'ldirib borishgan. Bundan ularning asosiy maqsadi qissaning badiiy-estetik ta'sirini kuchaytirish bo'lgan. Masalan, Toshkent nashrida Nuh payg'ambarga shu nomning berilishi haqida shunday deyilgan: «Oti Yashkir edi, navha birla yig'lamish uchun Nuh atandi. Aymishlar, navhasinga sabab ul erdikim, kunlardan bir kun Iblis aydi: «Yo Nuh, maning haqimda esh qilding. Agar eshlarim, qo'ldoshlarim, cherigim yig'ilu kelsa bu erda bilmaz edilar». Nuh aydi: «Ul qayu erdi?» Iblis aydi: «Sen duo qilding, qavming halok bo'ldi. Qamug'lari tamug' ichinda manga qo'ldosh bo'ldilar. Sabr qilsang biragu imon keltirib sanga ul fozilroq erdi». Nuh (a.s.) tun-kun navha qildi» (1-k., 40-b.). Samarqand toshbosma nusxasida Nuh payg'ambar haqidagi voqealar keng va batafsil yoritilgan. Unda berilishicha, Nuh payg'ambarning asl ismi Shokir bo'lib, Nuh deb atalishining uch xil sababi keltirilgan: «... biri ulkim, bir kun Shayton (a.l.) oldilarig'a kelib rizolig' va minnatdorlig' qildi had hisobdin tashqari. Nuh aydilar: Ey mal'un, san ne ishg'a muncha xushnudlig' qilursan

¹Qisas ul-anbiyo. Samarqand toshbosmasi. 1904 (bundan keyingi o'rinlarda asardan olingan misollar o'sha joyda sahifasi ko'rsatiladi)

dedilar. Iblis aydi: Ey Nuh, hama olamni xalqi sani duoing bila yo'q bo'ldi. Bu yo'l bila do'zaxqa ulandi. Do'zaxni ichi to'lub, mani ko'nglum tinib qoldi. Agar san duo qilib muncha xalqni yo'q qilmasang, bu xalqdan qancha payg'ambar, qancha avliyo va olim va zohid va solih va fozil va taqvodor vujudg'a kelur erdi. Manga har kunda ming la'nat yuborur erdilar. Holo hamasi bo yakbora yo'q bo'ldi. Man ul boisdin avvali oxir minnatdor bo'lg'ondek hech kim minnatdor bo'lmaslar. Manga sandek xizmat qilg'on kishi yo'qdur dedi. Shundan pushaymon va nadomat qilib... chandon-chandon yig'ladir kim... ul boisdan Nuh atandilar.

Yana bir ulkim, bir kun o'lturub erdilar bir it kirib kelib qoshlariga turdi. Nuh itni nari ketkil badishka dedilar. It aydiki: Ey Nuh, san naqshni ayb qilurmisan, naqqoshnimu? Agar naqshni ayb qilsang, man o'z holimcha munda bo'lg'on emasman, agar naqqoshni ayb qilsang Hazrat Haq Subhana Taolo dedi. Nuh bu so'zlarig'a pushaymon bo'lub yig'ladir ul sababdan Nuh atandilar.

Yana bir boisi ulkim, Hazrat Haq Subhana taolo farmon qildiki, Ey Nuh, san ko'b ko'za, xum, obdasta qilg'il dedi. Hazrat Nuh ko'b ko'za, xum, obdasta tayyor qildilar. Tayyor bo'lg'on dan keyin hammasini sindurg'il deb farmon bo'ldi. Hammasini sindurdilar. Aydilarkim, Ey bor Xudoyo, ko'za qilg'il deding, ne miqdor mashaqqatlar bila tayyor bo'lg'onda sindurg'il deding sindurdim. Mani mehnatimni zoe' qilding. Boisi nedur deb erdilar. Hazrat Haq Subhana taolo aydiki: «Ey Nuh, besholti qilg'on jonsiz ko'zag'a mehnatim zoe' bo'ldi dersan. Mani bandalarim Mag'ribdin Mashriqg'acha to'la erdi. Hammasini yo'q qilg'il deb duo qilding, man ijobat qildim. Hammasini bir yo'li

yo'q qildim. Man sanga necha xalqimni nimaga yo'q bo'lsun deydursan dedim-mu», – deb erdi. Bu so'zdan hijolatlik bo'lub ko'b yig'ladir. Ani uchun Nuh atandilar» (96–97-b). Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, kotiblar qissaning ayrim syujet chizig'iga qo'shimcha voqealar kiritib, uni ertaklarga yaqinlashtirib, asl matnidan uzoqlashishiga sabab bo'lganlar. Manbalarga nisbatan bunday munosabat, ularning nazarida, qissaning «mukammallashishiga» xizmat qilgan.

Qo'shimcha kiritilgan xalqona talqindagi hikoyalar.

«Qisasi Rabg'uziy»ni asl matndan yiroqlashtirgan va uni xalq qissalariga yaqinlashtirgan asosiy jihatlardan yana biri mustaqil kiritilgan hikoyalardir. Masalan, Samarqand nashrida «Shayton va uzum» hikoyasi berilgan. Bu hikoya Toshkent nashrida umuman uchramaydi. U keyingi davrlarda noma'lum mualliflar tomonidan qo'shilgan ijod namunasidir. «Hikoyada andog' kelturubdurlarkim, shaytoni mal'un uzumni urug'ini o'g'urladi. Hech vaj bila topolmadilar. Hayvonotlardan so'rdilar. Hech qaysi bilmasdi. Shaytonni tutdilar. Aydiki, uzumg'a uch marotaba suv qo'ymoqni manga bersangiz, topib beray dedi. Nuh (a.s.) ham qabul qildilar. Uzumni urug'ini topib berdilar. Vaqtiki kemadan chiqtilar, barcha urug'larni ektilar. Uzumni uch suvini shaytoni la'in sug'ordi. Avval, tulkini qoni birla, andin keyin yo'lbarsni qoni birla, andin keyin to'ng'izni qoni birla sug'ordi. Aning bergonidan chog'ir bo'ldi. Har kim ichsa, avval tulki bo'lib ko'rmagon kishi birla do'stluq og'oz qilur. Andin mast bo'lg'onda yo'lbarsdek bo'lur. Himmati dar jo'sh bo'lub har kimga bir nimarsa berur. Andin mastroq to'ng'uzdek yurgilik bo'lub hech ishidan qo'rqmas. Har qism yomon ish sodir bo'lur. Shayton

bergan suv fe'lidur. Andin so'ng hazrat Nuh (a.s.) ikki marotaba suv berdilar. Avvali behishterdi, andin shirini paydo bo'ldi. Yana biri salsabildin. Andin sirka paydo bo'ldi. Bu nimarsalar Nuh(a.s.)ni xosiyatlaridur. Bu nimarsalar har uyda bo'lsa, ul uyda hargiz farishta kam bo'lmas dedilar» (106–107-b). Demak, o'sha davr xalq og'zaki ijodida shu kabi hikoyalar bo'lgan va uni kotib ishonchlilik darajasiga e'tibor bermasdan Nuh payg'ambarning sifatini yoritib beruvchi hikoya sifatida «Qisas ul-anbiyo» tarkibiga kiritgan.

Asar uslubi, obrazlar tizimining folklorlashuv jarayoni

«Qisasi Rabg'uziy»ni xalq qissalariga yaqinlashtirgan yana bir jihat qahramonlar nutqi, murojaati, his-tuyg'ularining nazmda ifodalanishidir. Bu holat uni xalq dostonlariga yaqinlashtirib, adib qalamidan uzoqlashishiga olib kelgan. «Natijada epik voqealar bayonida odatdagi ko'chirma gaplardan voz kechib, hikoyachi nutqini to'xtatib, so'z bevosita personajlarning o'zlariga berila boshlandi. Tizma dialog ta'sirchanligi, tipikligi va drammatizmi bilan hikoyachi nutqiga xos an'anaviy ko'chirma gapdan afzal ekanini ko'rsatadi» [Yormatov I., 1994: 17]. Masalan, Toshkent nashrida Yusuf (a.s.) qul qilib sotilgach, karvon bilan birga ketayotganida yo'lda onasining qabri yonidan o'tadi va Yusufning unga qilgan murojaati quyidagicha tasvirlanadi: «Anga tegdi o'zini tevadin quzi soldi. Onasi qabrin quchdi, yig'ladi, aydi: «Ey onam, sandin azrilmish erdim, emdi otamdan taqi azrildim. Taqi ortuqroq qul deb sotildim, azoqimg'a kishan urdilar, yanchuklarim [Rabg'uziy, 1990: 230] yo'g'on kishanda shishdi. Nozuk etim, tanim qattig' ingirchoqda [Rabg'uziy, 1990: 221] yanchildi. Ey onam, koshki sandin burunroq o'lmish kerak erdim», teyu yig'ladi (1-k., 111-b.). Endi xud-

di shu tasvirni Samarqand nashri bilan qiyoslaymiz. Unda bosh qahramonning onasiga murojaati olti banddan iborat muxammas bilan ifodalanadi:

Muxammas

G'oyib eding bu diydalarimdan, dilim
onam,
Jonim tanim eding jigarim, dilbarim
onam,
Har dam rafiqliq va mushfiqliq eding,
munisam onam,
G'uncha labing dumohi ruhum,
axmarim onam,
Qabringa termulub sezadir,
gavharim onam.
Mungdoshgali bu erda mani yo'q
qarindoshim,
Bino bo'lsa oyoqing ostida munglug'
maning boshim,
Daryo misollik oqti ko'zimdan mani
yoshim,
Bunyomin padar qoshida mani
mungdoshim,
Boshimda tirgovuch edingiz,
qarqarim[bilmaim]^{1*} onam.
Qon yig'ladi bu diydalarim yo'lga
termilib,
Xidmat etolmadim boshingizdin
ming o'rgulub,
Har kun g'amingda tirilib ikki ming
o'lub,
Ko'z yoshim oqti diydadin monand
xun bo'lub,
Ko'rmay yuzungni jafotartarim,
jonim onam.
Keldim bu kun ko'rarga muborak
jamolingiz,
Gulg'unchasiga o'xshar edi
ilhomingiz,
Shoyad etarga gar nasib o'lsa
visolingiz,
Qildim xayol kirsam o'psam
oyog'ingiz,

¹Qarqar – kabutar. Muhammad Ali Tehroniy. Farhangi kotuziyon. (Tehron: Tehron, hijriy 1311), 525.

La'lu nabotu qandu asal shakarim
onam.
Qondosh ag'olarim mani g'urbatga
tashladi,
Ayirib otamdan g'am va mehnatga
tashladi,
Qul deb sotib mani mashaqqatga
tashladi,
Rahm aylamay manga chu firoqqa
tashladi,
G'amxo'r va hamdamim edingiz,
mahramim onam.
Bechoravor padar qoldi o'z
diyorida,
Qo'ydi mani raqib padarni
firoqida,
Yotsam ne erdi yotsin debon man
oyog'ida,
Ko'nglimda yuz alamdur otam
ishtiyoqida,
Ko'bdir yaroqlig' sababdin va
xastam onam.
 (199-b)

Aytish kerakki, muxammas yozish an'anasiga ko'ra she'rning qo'fiyalanishi a-a-a-a-a, b-b-b-b-a, v-v-v-v-a... tarzida qo'fiyalangan. Biroq undagi hijolarning miqdori bir xil emas. Bu muxammasni bosh qahramon his-tuyg'ularining, ichki kechinmalarining obrazli etkazish maqsadida kotiblarning yoxud qissaxonlar kiritgan improvizatsiya mahsuli deyish mumkin. Mazkur holat dostonlar tuzilishini esga soladi. Chunki bu janrga xos xususiyatlardan biri qahramon ruhiy kechinmalarining she'riy tarzda ifodalanishidir. Masalan, «Alpomish» dostonida Boysari o'z yurtidan arazlab qalmoqlar yurtiga borgach, ularning erida xor bo'lib, vatandan judolikka yonib, jallodlarga qarata aytgan she'riy munojotida ham ruhiy tushkunlik kuchli [Zarif H., Mirzaev T., 2010: 32]. Qiyoslansa, har ikki obrazdagi yaqinlik ona tuproqdan va yaqinlaridan ajralish hissining o'zaro hamohangli-

gidir. Dostonlarga xos bo'lgan an'anaviy holatlarning «Qisasi Rabg'uziy» nusxalarida uchrashi yodgorlikni folklor asariga yaqinlashtirib qo'ygan. Zero, «An'anaviylik va simmetrik taqvim – folklorning ajralmas jihatidir» [Medrish D.].

Aslida bunday she'riy parchalarning kiritilishiga sabab o'tmishda, ayniqsa, qish kechalarida tashkil qilingan yig'inlarda qissaxon, xalfalar tomonidan aytiladigan qissalarda bu muhim jihat bo'lgan. Aynan ana shu usul bilan ular tinglovchi ruhiyatiga ta'sir etib, ularni o'ziga sehiragan va beixtiyor tinglovchilar ham Yusufning boshiga tushgan alam, dard, sog'inch iztirobi orqali o'zlarining dard va tashvishlarini yodga olib, she'r ma'nosiga oshufta bo'lganlar. Bir kishi aytib, jamoa bo'lib tinglanadigan qissaxonlik kechalarida bu muhim edi.

Ba'zan kotiblar qahramonlarning nutqini aynan keltirgani holda uning ruhiyatiga mos keluvchi qo'shimcha she'r ham ilova qilishadi. Ular nafaqat turkiy tilda, balki fors-tojik va arab tillarida ham mustaqil ishlangan she'rilar namunalaridir. Masalan, Toshkent nashrida Ya'qub (a.s.) Yusuf (a.s.) ni o'g'illari bilan dalaga kuzatayotib «Iziyo, Yusufumni senga topshurdim, manga tirik yondurg'il. Firoqining mani o'ti birla yondurmag'il» degan Tangriga murojaati berilgan. Xuddi shu murojaat Samarqand toshbosmasida ham takrorlanadi va unga qo'shimcha ravishda quyidagi she'r ham ilova qilinadi.

She'r

Yo rab, ba haqqi shabi zindadoron,
Ba ohu nolai umidvoron,
Ba bolini g'aribon bar sari roh,
Chu taskimi asiron dar tagi choh,
Ba obi diydai tifloni ma'sum,
Ba so'zi siynai pironi mazlum.
Tu rahmi bar dili pur xunam ovar
Azin girdobi g'am birunam ovar.
 (188-b)

Ma'nosi:

*(Ey parvardigor, kechani uyg'og
o'tkazguvchilar haqqi,
Umidvorlarning ohu nolasi haqqi,
Yo'l boshida o'tirgan g'ariblar haqqi,
Zindonda yotgan asirlar haqqi,
Beg'ubor bolalarning ko'z yoshi haqqi,
Mazlum qariyalarning kuygan yuraklari
haqqi,
Qonga to'lgan bag'rimga rahm qil
G'am girdobidan meni qutqar).*

Qissada ikki tildagi she'rlarning kuza-tilishini quyidagi holatlar bilan izohlash mumkin: avvalo, bu qo'lyozma fors-tojik tilidagi nusxa asosida ko'chirilgan. Buni biz «... bu «Qisasul anbiyo» arab erdi. Forsiy qilib andin turkiy tarjima qilindi» (3-b) degan jumlasini bilan izohlaymiz. Demak, «Qisasi Rabg'uziy» arab va fors-tojik tilida so'zlashuvchilar o'rtasida ham mashhur bo'lib, u arab tilidan fors tiliga, fors tilidan turkiy tilga tarjima qilingan va mana shu jarayonda ayrim she'rlar turkiy tilga tarjima qilinmay qolgan yoki kotib yashagan hududdagi erli aholi fors-tojik tilida bemalol so'zlasha olganligi sabab bu tildagi she'rlarning tarjimasiga ehtiyoj tug'ilmagan.

Qissada tabiat tasviri, qahramonlarga xos ijobiy yoki salbiy sifatlar, xususiyatlarni yoritishda an'anaviy boshlamalarning o'rni beqiyos. «Qisasi Rabg'uziy»da ham adib qahramonlar ruhiyatiga mos ravishda payg'ambarlar qissalarining boshlanmasida so'zboshi o'rnida, tabiat tasviridan foydalana-di. Bunda u saj'lar yordamida ma'lum ohangdorlikni hosil qiladi. Bizning vazifamiz keyingi davrda ko'chirilgan asar nusxalarida uchraydigan o'zgarishlarni ko'rsatishdan iborat bo'lganligi uchun Yusuf (a.s.) qissasidagi tush motivi misolida ko'rsatishga harakat qilamiz.

Toshkent nashrida Yusuf (a.s.) etti yoshga to'lganida payg'ambar bo'lishi-

dan bashorat beruvchi ikkita tush ko'radi. «Tush ko'rdi inichilari birla tayog'lar-in yozida tiqdilar, qamug'lari ko'kardi, ammo uzamadi... Ikkinchi kecha yana tush ko'rdi: o'n bir yulduz, kun oy birla inib Yusufga sajda qildilar» (1-k., 102-b.), deya keltirilgan. Samarqand toshbosma nusxasida esa Yusuf (a.s.)ning payg'ambar bo'lishidan bashorat beruvchi beshta tush tasviri berilgan bo'lib, ulardan birida quyidagicha tasvirlanadi. «Yana bir kun tush ko'rub, qo'rqub uyg'ondilar. Otalariga aytilarkim, bir ulug' shaharda emishman. Boshimda toj murassa', belimda kamar, qo'limda angushtar katta jamiyat xalq xizmatimda o'lturubdurlar. Hama darpo'sh, murassa'po'sh. Ul asnoda osmonlarni eshigi ochiq bir nuri munavvar hama daryolarni suvi ravon, yig'moqlari sanoxon erdilar. Oldimda bir rido hama olam ul ridoni nuridan ravshan va munavvar erdi. Olamdagi hama ganjlarni kalidi mani oldimda erdi. Bu ishlarga taajjub qilib turur erdim, nogoh o'n bir yulduz, oy va kun manga sajda qildi, deb tushlarini otalariga aytdilar» (184-b). «Asar ko'proq payg'ambarlar haqidagi qissalar asosida qurilganligi uchun ham unda arab, fors-tojik tiliga oid leksik birliklarning saj'lanishi anchagina uchraydi» [Sarimsoqov B., 1978: 95]. Bu holat nafaqat qo'lyozmada, balki keyingi davrda ko'chirilgan barcha nusxalarda yaqqol ko'zga tashlanadigan holatlardan biridir. Birgina tush motivining bunday tarzda badiiylashtirilishi qisaxonlarning ijodiy qobiliyatiga ko'ra qayta ishlangan, to'ldirilgan variantlaridir. Yusuf payg'ambarning mazkur tush lavhasi guyo sehrli ertaklardagi afsonaviy bog'larni eslatib, bosh qahramonning uzoq va mashaqqatli yo'l bosib, ana shunday bog'-rog'larga kirib qolish lavhasini eslatadi. Dostonlardagi

tabiat tasviri haqida G.Eshchonova «tabiat tasviri personajlarning ma'naviy qiyofasini ochishga yo'naltirgani holda xalq ijodkorlarining estetik qarashlarini ham o'zida mujassamlashtiradi» [Eshchonova G., 1994: 76], – deganda to'g'ri ta'kidlagan edi. Zero, ana shu bog' tasviri Yusuf (a.s.)ning kela-jakdagi yorqin taqdiridan bashoratning ramzi edi. Shuningdek, bog' tasvirining mo'jizakor chiqishiga sabab nasr poetikasi unsurlaridan hisoblangan saj' san'atidan foydalanganligidir. Chunki saj' qissaga ma'lum ohang, musiqiylik bag'ishlab, ertak va dostonlar kabi eshitilganni yodda saqlab qolishni engillashtiradi.

Og'zaki hamda yozma adabiyotda birdek ishlatiladigan saj' san'ati haqida professor B.Sarimsoqov maxsus tadqiqot olib borib, ko'pchilik olimlarning saj' san'ati arab adabiyotidan o'tgan degan xulosalariga qarshi o'laroq turkiy xalq adabiyotida saj' dastlab shu xalqning og'zaki ijodida namoyon bo'lganligini asoslagan [Sarimsoqov B., 1973: 57].

Xulosa

«Qisasi Rabg'uziy» asarining har ikki nusxasini qiyosiy o'rganish natijasida ular orasidagi qator tafovutlar aniqlandi va quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Yuqorida asarning Toshkent nashri va Samarqand toshbosma nusxalari qiyosiy o'rganilishi natijasida ayrim olimlarning «Keyingi davrlarda ko'chirilgan «Qisas ul-anbiyo» nomi bilan tarqalgan qissalarni Rabg'uziy nomiga nisbat berish to'g'ri emas [Ostonaqulov I., 1993: 18], degan fikrlariga qarshi o'laroq biz bu qissalar aynan Rabg'uziyning qalamiga mansub, degan xulosaga keldik. Sababi bu nusxalar Rabg'uziygacha yoxud Rabg'uziydan keyingi davrlarda yasha-

gan adibning ijod mahsuli bo'lganida edi, Samarqand toshbomasining 3-betida «Bu kitobni tuzgan va toat yo'lini kezgan, ulug' yo'rug'luq Rabot o'g'uzining qozisi Burhonuddinning o'g'li qozi Nosiruddin» degan jumlar bitilmagan bo'lardi. Bu esa fors-tojik va turkiy tilda ko'chirilgan «Qisas ul-anbiyo» nomi bilan mashhur bo'lgan qissalarning asosi «Qisasi Rabg'uziy»ga taqalishini bildiradi.

2. «Qisasi Rabg'uziy» asrlar davomida qayta-qayta ko'chirilishi natijasida qissaning an'anaviy tuzilishida jiddiy o'zgarishlar yuzaga kelgan. Bu holat esa qissaning qadimiy nusxasi bilan kotiblar ko'chirgan nusxalar o'rtasida jiddiy tafovutni yuzaga keltirib, uning xalq qissalariga yaqinlashishiga asosiy omil bo'lgan.

3. Toshkent nashrida payg'ambarlar hayoti va faoliyatini tasvirlashda muallif qissa termini ostida shu payg'ambarga tegishli voqealar va hikoyalarni keltiradi. Keyingi davrlarda ko'chirilgan nusxalarda, xususan, Samarqand toshbosmasida esa voqealar ancha keng yoritilgan va hatto, maxsus fasllarga bo'linib, syujeti qo'shimcha hikoyalar, obrazlar vositasida ancha kengaytirilgan. Ayrim qissalarning yo'qolgan sahifalari qayta tiklangan. Masalan, birgina Odam (a.s.) qissasi Samarqand toshbosmasida 11 fasldan iborat, Yusuf (a.s.)ning o'limi voqeasi va Muso (a.s.) qissasining boshlanish qismi qo'shilgan. Toshkent nashrida esa ular umuman aks etmagan.

4. Qissalarni ko'chirish jarayonida kotiblar asar syujetini «mukammallashtirish» uchun ayrim voqea-hodisaga qo'shimcha qilib lirik she'rlar qo'shishadi, ba'zan esa voqeani butunicha nazmda ifodalashadi. Ayrim hollarda esa fors-tojik va arab tilidagi she'rlar ham ilova qilinadi. Bu holat deyarli bar-

cha qissalarda yaqqol namoyon bo'ladi. Demak, kotib qissaning uzilgan qismini ijodiy to'ldirgan, qayta ishlagan.

Bu qiyoslardan shu narsa aniqlandiki, asarning tadqiqot ob'ekti qilib olingan Samarqand toshbosma nusxasi XIX asrda ko'chirilgan bo'lib, syujet chizig'i, she'rlar ko'lam, mavzusi va mazmuni, hikoya va rivoyatlarning hajmi va qamrovi bilan Toshkent nashridan farq qiladi. Toshbosmadagi voqea-hodisalar folklor elementlariga boy bo'lib, qissadagi ba'zi hikoyalar etak va dostonlarga yaqin.

Toshkent nashrining ayrim sahifalari jiddiy zarar ko'rganligiga qaramay, o'zida XIV asr adabiy tilini saqlaganligi, voqealar ko'lamining ixchamligi va haqiqatga yaqinligi, eng muhimi, muallif qalamiga yaqinligi bilan e'tiborlidir. Bu esa Toshkent nashrining barcha nus-

xalardan mukammal, qadimiy va mam-lakatimizdagi yagona tayanch manba ekanligini ko'rsatadi.

Nosiruddin Rabg'uziyning «Qisasi Rabg'uziy» asarini o'rganish va tahlil qilish jarayonida shu narsa ma'lum bo'ldiki, hozirgacha biz tayanib kelayotgan adib ijodi haqidagi ayrim ma'lumotlar adib va uning merosi haqida to'liq tasavvur hosil qilmaydi. Qissa o'quvchilarning sevimli asari bo'lgani sabab, turli joylarda kotiblar tomonidan qayta-qayta ko'chirilgan va kitobat asnosida asarga qo'shimcha voqealar, hikoyalar va she'rlar kiritilgan. Natijada, qissa tili, syujeti, kompozitsion tuzilishi va hattoki, uning yozilish sanasiga doir ayrim chalkashliklar yuzaga kelganki, bu sohada hali ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilmog'i kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abduvohidova M. B. Rabg'uziy va o'zbek klassik prozasi // Adabiy meros. – Toshkent, 1988. – 4-son (46). – B. 36.
2. Abdushukurov B. Eski turkiy tili adabiy til leksikasi. (Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2015), 9.
3. Aysu Ata. Nasiruddin bin Burhanuddin Rabguziy. Kisasul anbiyo. (Anqara, 1997), 21–22;
4. «Alpomish» dostoni. Nashrga tayyorlovchi H.Zarif., T.Mirzaev. (Toshkent: Sharq, 2010), 32;
5. Yormatov I.T. O'zbek xalq qahramonlik eposi badiiyati: Filol. fan-ri d-ri...diss. –Toshkent, 1994. – B. 17.
6. Zohidov P. Kun tug'ardun kun botarg'a so'zi etgan zot // O'zbek adabiyoti va san'ati. – Toshkent, 2002. –2-fevral. – B. 2;
7. Kurbaniyazov M. «Qisasi Rabg'uziy»da folklorizmlar // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2016. – 3-son. – B. 69.
8. Медриш Д. Литература и фольклорная традиция, Вопросы поэтики.
9. Muhammad Ali Tehroniy. Farhangi kotuziyon. (Tehron: Tehron, hijriy 1311), 525.
10. Ostonaqulov I. «Qisas ar-Rabg'uziy» – adabiy asar: Filol fan-ri nomz... diss. – Toshkent, 1993. – B. 35.
11. Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. 1-kitob. (Toshkent: Yozuvchi, 1990), 7.
12. Rasulev X. Xalq fantaziyasi izlarining ko'rinishi // Adabiy meros. – Toshkent, 1986. – 2-son (36). – B. 30.
13. Rahmonov N. O'zbek adabiyoti tarixi. (Toshkent: Sano-standart, 2017), 231–253.
14. Sarimsoqov B. O'zbek adabiyotida saj'. (Toshkent: Fan, 1978), 94.
15. Халиуллина А.Р. Графо-фонетические и морфологические особенности тюркоязычного памятника ХИВ в. «Кисас ал анбия» Насриддина Рабгузи. (Казан: Казанский государственный университет, 2002), 11
16. Eshchonova G. «Oshiq G'arib va Shohsanam» dostonining variantlari: Filol. fan-ri nomz. diss. –Toshkent, 1994. – B. 76.
17. «Qisasi Rabg'uziy». Nashrga tayyorlovchi Zaripova R., Sa'dullaeva N. (Toshkent: Sharq, 2013), 191.
18. «Qisasi Rabg'uziy». Nashrga tayyorlovchi Abdushukurov B. (Toshkent: Mumtoz so'z, 2009), 207.
19. «Qisas ul-anbiyo». Samarqand toshbosmasi. Samarqand, 1904.
20. http://modernlib.net/books/medrish_d/literatura_i_folklor_naya_tradisiya_voprosi_poetiki_read
21. <http://library.ziynet.uz/uploads/books/29429/546478bb007e6.pdf>